

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА

ВІЙСЬКОВІ ІНЖЕНЕРИ ЛІЛЬЄ

У другій половині ХІХ ст. тривали будівельні й ремонтні роботи на території Київського військового шпиталю¹. Про це свідчать численні тогочасні плани й кошториси². Додаткові приміщення потрібні були, зокрема, й тому, що шпиталь став тоді базою для практичних занять студентів медичного факультету Університету св. Володимира³. У 1896 р., виступаючи на VI з'їзді Товариства російських лікарів, головний лікар шпиталю Б. Шенфельд повідомив у своїй доповіді, що, крім головного П-подібного двоповерхового мурованого корпусу, уже збудовано три добре обладнані клініки, які відзначаються гарним розплануванням, сучасним вирішенням вентиляції й опалення⁴. Будівничим нових клінік став військовий інженер Іван Іванович Лільє (1840 – 1910). Родина Лільє оселилась у Києві на початку 1881 р., коли йому було 40 років, а його синові, теж Івану, минуло 10. Із загалом 26 років служби в місті 15 батько присвятив будівництву в шпиталі й на зламі ХІХ і ХХ ст. передав естафету своєму синові (1870–1927)⁵.

У Державному архіві Київської області збереглися документи, що розповідають про цю талановиту й працювиту сім'ю⁶. Лільє походили з

курляндських дворян, чие коріння, ймовірно, треба шукати у Франції. 6 лютого 1784 р. їхній пращур Іван Лільє вступив рядовим на службу в Лейб-гвардії російський кінний полк. Ще Петро I узвичаїв, що кожен дворянин, перш ніж стати офіцером, мусив послужити рядовим в одному з гвардійських полків. Не виключено, що наприкінці ХVІІІ ст. служба гвардійця Лільє проходила в складі полку, розташованого в Гатчині й Павловську й безпосередньо підпорядкованого великому князеві Павлу Петровичу. У 1785 р. він дістав звання капрала, у 1787-му – вахмістра. Дослужившись до звання капітана, Лільє звільнився 3 листопада 1790 р. з військової служби, щоб стати статським чиновником⁷. Він оселився в місті Мозирі на березі Прип'яті. Служив „добропорядно й ревно“, відтак у переддень нового, 1811 року призначений городничим. Відповідно до обов'язків Лільє займався поліційними справами, незначними судовими розглядами, а також виконанням наказів військового відомства. 25 січня 1812 р. йому надано звання колезького радника й відзначено орденом Св. Володимира 4-го ступеня.

У 1815 р. в нього народився син, якого за традицією назвали Іваном.

А коли 23 грудня 1840 р. з'явився онук, йому так само дали це ім'я⁸. За військову службу предків і ревність на статській службі сім'ї Лілье підтвердили дворянство й вписали в родовід дворян Мінської губернії. Коли настав час віддавати онука в науку, юного Івана Лілье (майбутнього військового інженера) приділили до Брестського кадетського корпусу. Туди приймали синів незаможних офіцерів і урядовців, щоб вони мали змогу протягом семи років здобути належну освіту й виховання.

Мережа кадетських корпусів у Росії почала формуватися ще за часів царювання Анни Йоанівни (1732 р.), адже сила армії залежала від розвитку, вміння й звичок воїнів⁹. Для морального виховання юнацтва київський митрополит Філарет послав 1850 року в Брестський кадетський корпус найкращого наставника – магістра богослів'я Київської семінарії, священника церкви Миколи Набережного Георгія Соловйова¹⁰.

Успішно закінчивши кадетський корпус, І. Лілье приїхав до Києва вступати в Костянтинівське військово-училище. Його збудували незадовго перед тим між валами старої Печерської фортеці й оборонної башти №4 над Наводницькою дорогою.

Іван Лілье вчився там до 1862 р. і ґрунтовно підготувався до вступу в Петербурзьку військово-інженерну Миколаївську академію, щоб здобути в ній вищу освіту. Цей навчальний заклад було засновано в 1810 р. для підготовки висококваліфікованих спеціалістів інженерних військ¹¹.

*Військовий інженер генерал-майор
Іван Лілье (1840 – 1910)*

В академії Лілье вивчав фортифікацію, різні види будівельної справи, матеріалознавство, основи і фундаменти, опалення і вентиляцію, будівництво доріг і мостів, річкових і морських споруд. Він закінчив академію за 1-м розрядом і отримав „Академічний знак”. Визначене йому річне утримання становило 441 крб. і додатково 420 крб. харчових грошей¹². Першим місцем його служби з 26 червня 1864 р. стала Бобруйська інженерна команда (1868 р. перейменована на Фортечне інженерне управління). Того ж, 1868 року йому надано звання штабс-капітана.

Розвиток залізничного транспорту, будівництво Києво-Берестейської, Ризько-В'яземської і Півден-

*Дача митрополита Київського
Варлаама на Шулявці. 1830-ті рр.
Акварель. Друкується вперше*

но-Західної залізниць захопили військового інженера І. Лілье, і він на кілька років поринув у цю цікаву роботу, полишивши навіть військову службу. У Ковелі 30 липня 1870 р. в сім'ї Івана Івановича і Марії Олександрівни Лілье (в дівочтві Подкользиної) народився син – наступний у роду Іван Іванович, якого охрестили в Соборній церкві.

По десяти роках (1871–1881) І. Лілье повернувся на військову службу і його було скеровано в підпорядкування начальника інженерів Київського військового округу. Сина він віддав учитися до Київського Володимирського кадетського корпусу, збудованого з ініціативи Миколи I на Шулявці на березі ставка, серед березового гаю¹³. Ділянка належала київському митрополитові, там була його дача. В Інституті рукописів

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського виявлено її зображення¹⁴. Це невеликий акварельний малюнок в альбомі Олександри Євстафівни Рудиковської – дочки відомого лікаря Київського військового шпиталю, який любив гуляти в тих місцях у 30-ті рр. XIX ст.¹⁵

Ділянку було відчужено, і на ній архітект І. Штром звів найкращу будівлю кадетського корпусу в Росії¹⁶. На урочисте відкриття 30 серпня 1857 р. з'їхалось численне дворянство Київської, Волинської і Подільської губерній. Саме на його кошти (200 тис. крб. сріблом) здійснено будівництво¹⁷. Іван Лілье-молодший опинився в закритому навчальному закладі з напруженим розпорядком дня: побудка кадетів – за чверть до сьомої ранку, відбій о пів на одинадцять вечора¹⁸. З 1862 р. до нової навчальної програми входили такі предмети: Закон Божий, російська мова і словесність, іноземна мова,

*Військовий
інженер
полковник
Іван Лільє
(1870 – 1927)*

географія, історія, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, основи неорганічної хімії, тактика, артилерія, фортифікація, військова топографія, законодавство¹⁹. З 23 червня 1879 по 1898 р. кадетський корпус очолював генерал-майор Павло Алексеєв – людина високогуманна, з передовими поглядами. Він щиро любив вихованців і по-батьківському піклувався про них. Як свідчили сучасники, за 19 років свого директорування він багато зробив для піднесення й успіху навчального закладу²⁰.

За його часів для кадетів затвердили нову форму (1882 р.): однобортний мундир з темно-зеленого сукна, вісьмома мідними гудзиками й сторчовим коміром з червоними петлицями. На плечах – погони білого кольору. Кашкет теж був з темно-зеленого сукна з пурпуровою околицею й мельхіоровою кокардою. Взимку вихованці носили шинелю з сірого драпу й башлик²¹.

У будівлі кадетського корпусу було 400 кімнат, 2 церкви, зимовий басейн, бібліотеки, парк, квітник і озеро з проточною водою для плавання влітку. Після семирічного курсу навчання у Володимирському кадетському корпусі Іван Лільє в 1887 р. поїхав до Петербурга. Спочатку вчився в Миколаївському військово-інженерному училищі, а потім у Миколаївській інженерній академії.

А тим часом Лільє-старший, перебуваючи на службі в Київському фортечному інженерному управлінні, одержав у вересні 1885 р. запрошення намісника Києво-Печерської лаври архимандрита Ювеналія скласти проект опалення і вентиляції Великої лаврської церкви Успіння Божої Матері. У храмі проводили великі роботи – знімали холодні чавунні плити підлоги й замінювали на дубові. І. Лільє склав проект і пояснювальну записку до нього й подав їх на розгляд правлінню монастиря²².

3 вересня 1885 р. він підписав „Зобов'язання” на виконання завдання духовного собору Лаври²³. У ньому передбачалося, що температура повітря в церкві при 20-градусному морозі знадвору буде +10 градусів за Цельсієм, а повітря відновлюватиметься в об'ємі 400 куб. сажнів на годину. Інженер мав наглядати за повним здійсненням свого проекту. Зважаючи на давність храму й наявність у ньому численних святих мощів, а також щоб убезпечити будівлю від пожежі, І. Лільє обладнав топку поза приміщенням. При цьому гаряча вода по трубах у підземній цегляній галереї текла по центру головного нефу.

Через півроку, після випробування всієї системи опалення й вентиляції, інженер І. Лільє одержав від Лаври винагороду (500 крб.) і подяку, опубліковану в газеті „Киевлянин”²⁴. 1886 року його нагородили орденом Св. Станіслава 3-го ступеня. У журналі „Инженер” він надрукував велику статтю з обрахунками й кресленнями, в якій поділився з колегами своїм досвідом будівництва в Лаврі²⁵.

У 1888 р. головний лікар Київського військового шпиталю Б. Шенфельд порушив на медичній раді питання щодо спорудження нової будівлі анатомічного театру. Розробити проект і здійснити будівництво доручили І. Лільє. Будівлю заклали восени 1891 р., а через рік її освятили, й відкрили там патоанатомічний відділ²⁶. Це була одноповерхова будівля з великою залою для розтинів, чотирима малими кімнатами для мікроскопічних занять з патологічної анатомії і мікробіології, льодовнею-

трупарнею і невеликою кімнатою для тварин.

Наприкінці ХІХ ст. в самостійну клінічну дисципліну почала виділятися невропатологія. Спочатку хворих на нервові недуги лікували в Київському військовому шпиталі в терапевтичному або психіатричному стаціонарах. У 1899 р. сформовано окрему клініку, що розмістилася в західному крилі П-подібної шпитальної будівлі. Її першим керівником і консультантом став доктор медицини дійсний статський радник С. Чир'єв²⁷. Однак потреба в окремому приміщенні, устаткованому за останнім словом медичної науки, була така нагальна, що Медичне відомство знову звернулося до військового інженера І. Лільє з пропозицією скласти й здійснити такий проект. І в 1906 р. неврологічну клініку було відкрито в новому двоповерховому корпусі²⁸. Крім того, І. Лільє будував у шпиталі приміщення господарського призначення й модернізував давніші будівлі.

Авторитет І. Лільє в Києві був такий великий, що, зводячи великі споруди, міська влада раз у раз зверталася до нього по допомогу й пораду. Так було, коли будували шість корпусів Політехнічного інституту (1898–1901 рр.), Міський театр (1902 р.), клініку Університету св. Володимира (1885–1886 рр.), для яких він проектував вентиляцію і опалення²⁹.

Військовий інженер генерал-майор Іван Лільє вийшов у відставку в 1907 р. Помер він у 1910 р. Згідно з документом, підписаним доглядачем кладовища на Аскольдовій могилі єромонахом Сергієм, військового ін-

Школа командирів ім. С.Каменева, колишнє Олексіївське військово-інженерне училище, нині Київський військовий лицей ім.І.Богуна. Світлина 1927 р.

*Миколаївський ланцюговий міст. Початок ХХ ст.
Світлини з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г.С. Пшеничного*

*Будівля неврологічної клініки.
Світлина 2001 р.*

женера І. Лільє поховали 21 грудня на третій терасі³⁰. На його могилі поставили скромний дерев'яний хрест і огорожу. Ні цвинтар, ні могила дотепер не збереглися, і лише храм Св. Миколи-Чудотворця є нині свідком того, що наприкінці XIX ст. І. Лільє разом з архітектором академіком В. Ніколаєвим доклали чимало зусиль, щоб своїм проектом урятувати гору і цвинтар від зсуву³¹.

У 1896 р., завершивши навчання в Петербурзькій Миколаївській військово-інженерній академії, до Києва прибув служити штабс-капітан Іван Лільє-молодший. Складаючи згодом, у 1924 р., свій послужний список, він відзначив, що першими його великими роботами в місті були проект перебудови Ланцюгового мосту через Дніпро й розплану-

вання Київської гавані. На першому об'єкті він працював три роки (1896–1899) помічником будівничого і рік проектував гавань³².

Ланцюговий міст становив гордість і окрасу Києва. Це був перший в історії міста постійний міст завдовжки 777,5 і завширшки 16 метрів, споруджений 1853 року за проектом англійського інженера Чарлза де Віньюля, професора катедри цивільного будівництва Лондонського університетського коледжу³³. До

1900 р. він мав розвідну секцію, щоб пропускати щоглові судна. Коли полотно мосту трохи підняли і поглибили фарватер, потреба в цій частині відпала³⁴. Певно, саме про цю перебудову Ланцюгового мосту йдеться в послужному списку І. Лільє-молодшого.

У згаданому документі І. Лільє (на той час уже полковник) назвав усі „головні будівлі й споруди, виконані за його проектами і під його технічним наглядом” у Києві. До них належать: 28 казармових будівель колишнього 7-го залізничного батальйону на Грушках, 30 табірних бараків колишнього Піхотного училища на полігоні, перепланування й модернізація будівлі Київської військово-фельдшерської школи, нова деревообробна фабрика (1924 р.) Але найбільшою спорудою, яку він будував з 1914 по 1918 р., було Олексіївське військово-інженерне училище на Звіринці (архітект М. Шехонін)³⁵. 22000 кубічних сажнів його приміщень опалювались пароводяним способом за проектом І. Лільє.

Однак першими будівлями в списку споруд, зведених за його проектами й під його технічним наглядом, він зазначив дві клініки в Київському військовому шпиталі – дерматологічну й очну. Будівництво їх було вкрай потрібне. Для лікування пацієнтів із захворюваннями шкіри ще в 1864 р. при хірургічному відділенні шпиталю було виділено три палати на 50 ліжок. У 1883 р. з огляду на потребу збільшити кількість ліжок до 120 довелося перевести це клінічне відділення в при-

міщення Прозорівської вежі. І щойно в 1906 р., працею військового інженера Івана Лільє-молодшого, поблизу будівель його батька споруджено дерматологічну клініку³⁶ (до 1916 р. нею завідував професор С. Томашевський³⁷).

У 1862 р. при шпитальній хірургічній клініці відкрито й очне відділення, яким до 1869 р. керував професор Х. Гюббенет. Після заснування з ініціативи професора В. Караєєва при Університеті св. Володимира самотійної катедри й клініки очних хвороб керівник її О. Іванов з 1870 р. став також завідувачем очного відділення шпиталю³⁸.

З.І. Лільє й начальник шпиталю генерал-майор М.П. Бойчак коло будівлі неврологічної клініки. Світлина 2001 р.

На початку ХХ ст. потреба в окремій будівлі для очної клініки на території шпиталю збільшилась через велику кількість хворих. Проектування знову доручили І. Лільє-молодшому. Його проект схвалило Військове відомство, а згодом позитивно оцінили керівники нової очної клініки Є. Тарновський (1910 р.) і П. Бельговський (1912 р.)

До Першої світової війни полковник І. Лільє збудував ще в Київському військовому шпиталі нову центральну парову кухню на 1300 осіб і механічну пральню на 150 пудів білизни (1900 р.)³⁹.

У виявленому серед документів штабу Київського військового округу

„Списку генералів, штаб- і обер-офіцерів та класних чиновників Окружного інженерного управління” зазначено, що полковника Івана Лільє в 1899 р. нагороджено орденом Св. Станіслава 3-го ступеня, у 1902 орденом Св. Анни 3-го ступеня і в 1904 р. орденом Св. Станіслава 2-го ступеня⁴⁰.

Іван Лільє-молодший помер від інфекційної хвороби в 1927 р., похований на Звіринецькому цвинтарі. Могила збереглася, нею постійно опікуються його дочка Зоя Іванівна, а також працівники Головного військового клінічного госпіталю Міністерства оборони України й військового ліцею ім. Івана Богуна. На честь військових інженерів Лільє на будівлі неврологічного відділення госпіталю встановлено меморіальну дошку (1977 р.)

ПРИМІТКИ

¹ Про розбудову шпиталю в попередній період див. наші публікації: Бойчак М., Лякіна Р. До історії Київського військового шпиталю у ХVІІІ ст. // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1; Вони ж. Київський військовий шпиталь під час війни 1812–1814 рр. // Там само. – Ч.2; Вони ж. Київський військовий шпиталь у першій половині ХІХ ст.: Територія і будівельні роботи // Там само. – 2002. – Ч.2.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф.1434. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.55–100; Спр.105. – Арк.1–248; Спр.111. – Арк.16–18; Спр.115. – Арк. 1–5; Спр.121. – Арк.9–20 та ін.

Могила полковника І. Лільє на Звіринецькому цвинтарі в Києві. Світлина 2002 р.

- ³ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.4885; ЦДАУК. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.52.
- ⁴ Шенфельд Б.С. Киевский госпиталь // Справочная книжка для членов Общества русских врачей. – К., 1896. – С.129.
- ⁵ Киевлянин. – 1910. – 22 дек. – №353. – С.1.
- ⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.782. – Оп.1. – Спр.6864, 6865.
- ⁷ Там само. – Спр.6864. – Арк.3.
- ⁸ Там само. – Спр.6865. – Арк.6.
- ⁹ Див.: Греков Ф.В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700–1910. – Москва, 1910.
- ¹⁰ ЦДАУК. – Ф.127. – Оп.724. – Спр.5. – Арк.5, 6.
- ¹¹ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1894. – Т.25. – С.188.
- ¹² ДАКО. – Ф.782. – Оп.1. – Спр.6865. – Арк.6.
- ¹³ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.65. – Спр.395. – Арк.32, 48.
- ¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.ХХVIII. – Спр.776. – Арк.23.
- ¹⁵ Про Євстафія (Остапа) Рудиковського див.: Бойчак М., Лякіна Р. Лікарі Київського військового шпиталю (перша третина ХІХ ст.): Життєписні причинки // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1. – С.129, 130.
- ¹⁶ Тепер у цій будівлі на Повітрофлотському проспекті, №6 міститься Міністерство оборони України.
- ¹⁷ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.806. – Арк.1, 8–12; Оп.84. – Спр.13. – Арк.6 зв.
- ¹⁸ Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851–1901: Исторический очерк. – К., 1908. – С.3, 29, 36.
- ¹⁹ Там само. – С.39.
- ²⁰ Там само. – С.74, 80.
- ²¹ Там само. – С.79.
- ²² Архів Києво-Печерської лаври. – Док. А–570.
- ²³ Там само. – Док. А–576.
- ²⁴ Киевлянин. – 1886. – №96. – С.1. (повторено в № 97, 98).
- ²⁵ Лилье И. Устройство отопления и вентиляции в Киево-Печерской лавре // Инженер. – 1886. – №4. Див.: Архів Києво-Печерської лаври. – Док. А–588.
- ²⁶ Полторацкий Р.П. Киевский военный госпиталь: Страницы истории. – К., 1994. – С.38.
- ²⁷ Там само. – С.41.
- ²⁸ І в наш час тут міститься неврологічна клініка (Головного військового клінічного госпіталю Міністерства оборони України).
- ²⁹ Киевлянин. – 1910. – 22 дек. – №353. – С.1.
- ³⁰ ЦДАУК. – Ф.131. – Оп.32. – Спр.260. – Арк.107.
- ³¹ Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. – К., 1995. – С.156; ЦДАУК. – Ф.127. – Оп.857. – Спр.191.
- ³² Російський державний військово-історичний архів. – Ф.1764. – Оп.3. – Спр.70. – Арк.34–40.
- ³³ Пономаренко Л., Константинов В. Мости і переправи біля Києва // Поділ і ми. – 2001. – №1. – С.22.
- ³⁴ Анисимов А. Мосты длиною в сотни лет // Київській телеграфъ. – 2001. – 30 июля – 5 авг. – С.29.
- ³⁵ Нині в цій гарній будівлі на бульварі Лесі Українки міститься військовий лицей ім. Івана Богуна.
- ³⁶ Тепер тут клініка кардіології.
- ³⁷ Полторацкий Р.П. Зазнач. праця. – С.36.
- ³⁸ Там само. – С.35.
- ³⁹ Волков В. В Киеве: (Вехи. Год 1900) // Киевские ведомости. – 1999. – 3 дек. – С.5.
- ⁴⁰ Копія цього архівного документа зберігається в родинному архіві З.І. Лилье.